

li živi i prisutni, gdje se nalaze, tko su im nasljednici. Zabilježena je i raspodjela prihoda vojnoj klasi. Jasno se vidi da su mnogi posjednici još uvijek bili u zarobljeništvu, a većina ih je radila na mletačkim brodovima. Posebno je naznačeno koji su od njih oslobođeni. Uočljivo je da je veliki broj stanovnika, posebno katolika, uključujući one koji nisu bili direktno ugroženi ratnim djelovanjima, napustio osmansko tlo i nastanio se na mletačkome. Njihova zemlja dodijeljena je drugim korisnicima. Što se pak tiče izbjeglica koji su se nastanili na drugim područjima Carstva, njihovu su zemlju nastavili koristiti njihovi nasljednici. Porta je, ističe autorica, išla naruku onima koji su htjeli ostati na osmanskome tlu i time što ih je na dvije godine oslobodila plaćanja džizije, a poslije ju je naplaćivala po najnižoj stopi. Na takav je način pružala otpor Mlečanima, koji su aktivno radili na slabljenju demografske slike osmanske Bosne.

U defteru je zabilježeno i mnogo vjerskih objekata, a radi se o malom broju uglavnom uništenih džamija i o velikom broju uglavnom sačuvanih crkava. Upisane su i građevine poput tvrđava, palanki, kula, mostova, mlinova i slično i dana ocjena njihova stanja neposredno poslije rata.

Osim što je riječ o nezaobilaznom izvoru za demografska izučavanja i izučavanje objekata materijalne kulture, defter je "svjedočanstvo iz o ljudskoj i materijalnoj cijeni rata na tromeđi." Tu je značajku posebno naglasio Drago Roksanđić u pogovoru ove knjige, u kojemu je ujedno i opisao sedamnaestogodišnju "povijest" uloženi napore da katastarski popis iz 1701. godine ugleda svjetlo dana.

Knjiga sadrži i Kazalo geografskih pojmova i Mletačku kartu razgraničenja s ucrtanim granicama iz 1700. i 1718. godine (Giusto Emilio Alberghetti, Ratni arhiv, Beč).

Vesna Miović

Richard F. Gyug, *Liturgiy and Law in a Dalmatian City: The Bishop's Book of Kotor (Sankt-Peterburg, BRAN, F. no. 200)*. Studies and Texts 204; Monumenta Liturgica Beneventana 7. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2016, XLIII+640 str.

Nova knjiga Richarda Francisa Gyuga, profesora na Odsjeku za povijest Sveučilišta Fordham u New Yorku i istraživača na Papinskom institutu u Torontu, kritičko je izdanje s preciznim znanstvenim aparatom i sveobuhvatna studija liturgijskog rukopisa iz 12. stoljeća porijeklom iz Kotora, koji se čuva u Biblioteci Ruske akademije znanosti u Sankt-Peterburgu pod signaturom F. No. 200. Rukopis je pisan beneventanskim pismom, a sastoji se od lekcionara s epistolama i evanđeljima za glavne blagdane liturgijske godine i pontifikala s ceremonijama koje se odnose na biskupa, te je najvjerojatnije napisan za posvetu katedrale u Kotoru 1166. godine. Korpus propovijedi dodan je kodeksu u ranom 13. stoljeću.

Autor radi uzornu interdisciplinarnu znanstvenu obradu rukopisa koja, između ostalog, uključuje liturgijsku, paleografsku i muzikološku analizu, te u sklopu kritičkog izdanja rukopisa prvi put integralno objavljuje pripise dodane na marginama i praznim folijama rukopisa, koji se tiču povijesti Kotora: crkvene donacije, oporuke i biskupske akte između 1090. i 1220, te akte kotorske komune između 1186. i 1255. godine.

U uvodnom dijelu studije autor daje povijesni pregled južne Dalmacije od antičkih vremena do sredine 12. stoljeća koji se temelji na izvorima, a pokazuje zavidno autorovo poznavanje i relevantne literature koja nije prevedena na neki od svjetskih jezika. Pri kraju povijesnog pregleda, autor uključuje i opširniji prikaz nekih događaja iz crkvene povijesti, primjerice, prijepore između Dubrovnika i Bara iz vremena kad su gradovi dobili status nadbiskupije. Razumljivo, povijest Kotora i njegove crkvene organizacije, koja slijedi i kontekstualizira nastanak rukopisa, puno je detaljnije obrađena i pokazuje impresivno autorovo poznavanje kako izvora, tako i najnovijih publikacija povjesničara iz regije. Između ostalog, autor

uvažava i rezultate arheoloških istraživanja radnih poslije potresa 1979. godine, osvrće se na kult Sv. Tripuna i ukazuje na njegovo bizantsko porijeklo, s obzirom da se slavi 3. veljače, te ističe da je povrat relikvija Sv. Tripuna u Kotor 1227. godine (Samuilo je preselio relikviju glave Sv. Tripuna u Ohrid, kada je zauzeo Kotor 997. ili 1009/1010. godine) potvrđen jednim od dokumenata iz rukopisa o kojemu je riječ (na fol. 66r). Nakon navođenja i analize papinskih i lokalnih dokumenata vezanih za crkvenu povijest Kotora, autor zaključuje da su veze biskupa Maja s Barijem, njegova ambicija i kampanja za izgradnju nove katedrale i nabavu kodeksa uvelike odgovorne za značajke koje ima rukopis o kojemu se raspravlja: upotrebu normanskih liturgijskih elemenata, beneventansko pismo i kreativnost u adaptiranju starijih tradicija. Glavna autorova teza je da su kotorski liturgičari uvažavali i suvremene i ranije liturgijske prakse, ali u smislu slobodnog odabira, a ne ugledanja na jedan jedini model. Autor se također osvrće na dio rukopisa na fol. 77r-84v, koji je palimpsest i u notaciji ima stari beneventanski napjev, predrimski muzički repertorij ranog srednjovjekovlja. Do kraja 11. stoljeća beneventanski napjev više nije bio u upotrebi, nego je u upotrebu vraćen pergament kodeksa koji ga je sadržavao.

U jednom od sljedećih poglavlja autor podastire kratku povijest pontifikala od rimsko-njemačkog pontifikala 10. stoljeća do onih kasnijih, a u ovo poglavlje uključuje i otkriće da su neke adaptacije liturgijske prakse, vidljive u kotorskom pontifikalu, kasnije postale lokalna inačica. Margine i prazni listovi kotorskog rukopisa postupno su se punili zapisima Crkve i komune, ukupno njih šezdeset i šest. Najraniji dokumenti tiču se Kotorske crkve, a prvi je, prema spomenu biskupa Grimoalda, datiran 1090. Nakon dokumenata koji su uneseni 1180-tih, u kojima se spominju raniji događaji, sljedeći zapisi dodani su između 1186. i 1206. za vladavine Stefana Nemanje i njegovih sinova Vukana i Stefana (19 dokumenata). Tiču se crkvene povijesti, a ostali pripisi, datirani između 1186. i 1206, predstavljaju odredbe općine. Nakon pauze od devet godina, trideset i šest pripisa je dodano između 1215. i 1255. godine.

Autor raspravlja o dokumentima i detaljno opisuje političko okruženje, te zaključuje da je obogaćivanje pontifikala dokumentarnim dodacima paralelno promjenama u regionalnom razvoju i promjenama statusa grada i biskupa. Osim što pokazuju svakodnevnicu trgovačkog centra, dokumenti otkrivaju sukobe između Kotora i srpskog patrijarha u regijama južno i istočno od Kotora, odnose kotorskog biskupa i grada. Analizom zapisa skupljenih u *Miscellanea Catarensia* (1715), za koje je lecionar-pontifikal bio jedan od izvora (nazvan *vetustior Ceremoniale seu Breviarium*), autor zaključuje da je rukopis bio u Kotoru u ranom 18. stoljeću. S obzirom da nije poznato kako je rukopis došao u Rusiju, predlaže nekoliko hipoteza.

Detaljna obrada kodeksa uključuje kodikološki opis u užem smislu (korice, materijal, sastav), analizu pisma i glazbene notacije, te poglavlje o porijeklu i vremenu nastanka. U poglavlju o pismu rukopisa, nakon općenitog uvoda u činjenicu da su se dvije vrste beneventanskog pisma koristile u Dalmaciji (okrugla ili tzv. Bari-tip i uglata beneventana), autor spominje zadarske rukopise 11. stoljeća pisane okruglom beneventanom i dubrovačke rukopise 13. stoljeća pisane "uglatom" beneventanom (riječ je o varijanti uglate beneventane tipične za 13. stoljeće koja se razlikuje od montekasinske uglate beneventane 11. stoljeća). Zaključuje da beneventansko pismo kotorskog rukopisa stoji između dva ekstrema. Smatra također da su pisari kotorskog rukopisa bliži rukopisima iz ranog 12. stoljeća koji su pisani okruglom beneventanom tzv. Bari-tipa, poput barijskog rukopisa pod signaturom Canon. Patr. Lat. 175 (Oxford, Bodleian library), nego zadarskim rukopisima iz kasnog 11. stoljeća (MS. Canon. Liturg. 277, MS. Canon. Bibl. Lat. 61; Oxford, Bodleian library: K. 394; Mađarska akademija znanosti) ili dubrovačkim rukopisima iz 13. stoljeća pisanim beneventanom.

Autor detaljno analizira posebnosti svakog od pisara rukopisa, počevši od pisara koji je radio na fol. 77r-80r, pisara odgovornog za tekst Lekcionara (3r-63v), ruku glavnog pisara Pontifikala (67r-76v, 80r-177v), pisara koji je pisao tekst propovijedi (178r-193v). Analiza pisma ponekad je

temelj za dataciju dokumenata; npr. autor objašnjava da pisar beneventanskog pisma na fol. 199v upotrebljava kasnu formu "m-abrevijacije", te neke značajke bliske rukopisima pisanim kasnijom varijantom beneventane Bari-tipa, što je značajno jer je dokument datiran 1090, a pismo ukazuje da je riječ o kasnijem prijepisu.

U poglavlju o porijeklu i dataciji kotorskog rukopisa autor zaključuje da mnogobrojne reference na Sv. Tripuna u rukopisu i detalji na pripisima na marginama ukazuju na Kotor kao mjesto porijekla rukopisa, te da je najvjerojatnije napravljen za posvetu nove katedrale 1166. godine. Rukopis je napisan u tri dijela: Lekcionar (fol. 3r-63v) u osam svešćića s tri prazna folija na kraju (fol. 64r-66v), Pontifikal (fol. 67r-177v) na trinaest svešćića i Propovijedi (fol. 178r-193v) koje su najvjerojatnije napisane u prvoj trećini 13. stoljeća na dva svešćića, s nešto prostora ostavljenog na fol. 193v. Autor predlaže da su nabrojena tri dijela možda bila originalno odvojena, jer postoje neke diskrepancije njihovih liturgijskih značajki, osobito konfliktne monastičke i biskupske značajke Lekcionara i Pontifikala, ali isto tako zaključuje da dodaci potvrđuju da su tri dijela bila brzo ujedinjena.

Majstorska analiza sadržaja rukopisa s opsežnim komparativnim materijalom je najkoherentniji i najinovativniji dio studije. U analizi Lekcionara autor ističe da su čitanja i njihov raspored najvećim dijelom tipični za rimsku liturgiju, ali ističe i veliki broj regionalnih varijanti. Regionalna praksa vidljiva je u rasporedu epistola na nedjelje adventa, glazbenim dionicama Genealogije i uskršnjeg evanđelja, izboru Evanđelja po Ivanu za nedjelje u korizmi (od druge do pete korizmene nedjelje Lekcionar ima značajnu seriju iz Evanđelja po Ivanu koja možda čuva ranu rimsku tradiciju i razlikuje se od uobičajenih evanđelja rimske liturgije - *de Samaritana*, *de Abraham*, *de caeco* i *de Lazaro*). U analizi Pontifikala autor ističe činjenicu da ta srednjovjekovna knjiga zapravo odražava sve one mnogobrojne funkcije koje je biskup obnašao - funkcije sudaca, administratora, propovjednika, svećenika, glavnih celebranata, pa u nju nisu uključene samo biskupske ceremonije, već i kanonski tekstovi, liturgijski komentari, propovijedi, razni crkveni dokumenti.

Autor opisuje svaki ordo iz Pontifikala i obrazlaže njegovu genezu, te sugerira da je Pontifikal iz Kotora svjedok kreativnog odabira raznih predložaka.

Zaključuje da je rezultat upotrebe različitih izvora i njihove kreativne adaptacije lokalni oblik nekih orda koji se prenose u neke dalmatinske rukopise, koji su inače tipični rimski pontifikali, kao npr. dubrovački pontifikal iz 14. stoljeća (Vatikan, BAV, Burghes. 14). Lista i izdanje crkvenih donacija, oporuka koji se datiraju između 1090. i 1220. i serije odredaba kotorske komune od 1186. do 1255. godine dodanih na margine rukopisa veliki je doprinos povijesti srednjovjekovnog Kotora. Iako su neki dokumenti objavljeni primjerice u Farlatijevu i Colletijevu *Illyricum sacrum* i u *Codex diplomaticus* Tadije Smičićkasa, veliki broj do sada nije bio objavljen.

Po savjesnom istraživanju, nova knjiga Richarda Gyuga usporediva je s njegovim kritičkim izdanjem i obimnom studijom dubrovačkog misala iz Knjižnice Bodleian u Oxfordu objavljeno 1990. godine (Richard Francis Gyug, *Missale Ragusinum*. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 1990). Studija i kritičko izdanje kotorskog rukopisa iznimno su znanstveni doprinos poznavanju srednjovjekovne liturgije i srednjovjekovnog prava, upotrebe beneventanskog pisma u srednjovjekovnoj Dalmaciji i poznavanju šireg povijesnog konteksta dalmatinskih gradova.

Rozana Vojvoda